

Амма Солобуодата төрүттэммитэ 375  
Аммаҕа бурдук ыһыллыбыта 350  
сылларыгар аналлаах  
“Сээркээн Сэһэнньиттэр” Краеведческой Ааҕыы

## Доклад: Алтанна бурдук ыһыллыыта

Толордо: Тихонова Айталиа Федоровна  
Алтан орто оскуолатын директорун  
иитэр- үөрэтэр чааһыгар солбуйааччы

Алтан, 2022с.

## Шинээжитэ

1. Кииритэ
2. Алтан сирэ – уота, айылжата
3. Алтанна бурдук ыһыллыгыта
4. Түмүк
5. Туһаныллыбыт литература

1.Ийэ дойдуга таптал төрөөбүт түөлбэттэн, төрөөбүт алаастан саҕаланар. Төрөөбүт дойду ханнык да бэйэлээх атын сирдэртэн ураты, истинг. Төрөөбүт сирбитин таптыыр эрээри, кини историятын инэн – тонгон билбэппит. Алтан нэһилиэгэ Саха сириг үгүс үтүмэн нэһилиэктэриттэн ураты чорбойоро суох эрээри, кини былыр – былыргаттан үгүс үлэһит дьоннордообунан, кэрэбэ, үчүгэйгэ тардыстар элэккэй, эйэбэс ыччаттардаабынан биллэр. Элбэх көлүөнэ дьон көмүс уйата буолбут биһиги Алтаммыт барахсан үтүө дойду буоллаба. Хас биирдии көлүөнэ туох эрэ уратылаах, олон ааспыт олохпут кэрэһитинэн буолара саарбаба суох. Күн сиригэр биирдэ бэриллэр олоххо үгүс дьон бэйэтин кэннигэр хаалларар ыччаттардаах дьон – сэргэ өйүгэр – санаатыгар хаалар кэскиллээх, үлэлээх – хамнастаах буоларга дьулуһар.

Ол сырдык ыраллаах аба көлүөнэ дьонно барахсан тугу онорбуттарын, тугу муспуттарын барытын ыччаттарыгар, үчүгэй олох кэлэрин туһугар аныыллара. Биһиги кинилэр көмүс көлөһүөннэрин тобон, бэйэлэрин харыстаммакка хара ньуура суох үлэлээн, өһөх кыһыл батастарын өрө уунан өлөрө- өһөрө киирбит өстөөбү суоһаран, дьоллоох олох киэн хотуутугар сирдээн ажалбыттарыгар махталбыт сүдү. Хомойуох иһин, үгүстэрэ биһиги ортобутугар суохтар.

1.Былыргы үһүээннэ кэпсэнэринэн, Алтан нэһилиэгэ Алтан Харах диэн киһи аатынан ааттаммыт. Алтан Харах – ытык дьон ыччаттара, Эллэй Боотуртан силис тардар.Алтан нэһилиэгэ Суола үрэх сүннүүн батыһа, улуус кииниттэн Амма сэлиэннэтиттэн 100 км хотугулуу – арбаа туһаайыыга сытар кырыы нэһилиэк буолар. Кини хотугулуу – арбаа уонна арбаа өттүнэн Мэнэ – Ханалас улуунун кытары быысаһар. Нэһилиэк хабар сирэ Суол үрэх сүннэ 260 м үрдүккэ Лена уонна Амма өрүстэр кирбиилэригэр сытар.Тайба зонатыгар киирсэр буолан күллүнү почвата баһыйар. Онно ордук мутукчалаах мастартан даурия тиитэ, сэдэхтик бэс, харыйа, сэбирдэхтээхтэртэн –хатын, тэтин, талах араас көрүүнэрэ үөт, сиһик хойуутук үүнэллэр. Тыалар үксүлэрэ лабыкталаах, муохтаах, сугун абаҕалаах отон уктар үллүктээхтэр. Суола үрэх талахтарын быыһыгар кыһыл талах уонна долохоно үүнэллэр.Саха сиригэр отонноох үүнээйилэриттэн дьөлүһүн, моонньоҕон, хаптаҕас, дьэдьэн, киис тинилэҕэ, уулаах, унуохтаах отоннор, хайаларыгар сугун, киис отоно сөбүлээн үүнэллэр.Сааскы кэмнэ сыһыларга, томтордор тэллэхтэригэр ньургунун хойуутук тахсар. Ыһыах саҕана сииктээх сыһыларга, чараннар быыстарыгар сардааналар тэтэрэллэр, сайынын хонууларга, сыһыларга араас дьэрэкээн өннөөх хонуу отторо ситэллэр.От үрэхтэр отторун инэмтэлээх састааба кэмчи; үксэ дулҕа сиэлэ, сүөһү сөбүлээн сиэбэт ото үүнэр.

Алаастар отторун инэмтэлээх састааба дэлэй, почвалара хара буордуну, сорох сирдэринэн туустаах. Хойуу үрдүк оттоох хотооллорго бурдуктунулар, бобовайдар, осокалар уонна сибэккилээх үүнээйилэр үгүс бырыһыаны ылаллар. Бурдуктунулартан: кулун кутуруга, тардар от, бэттиэмэ, хаптаҕай от, ача, бекмания, сөкү, ынах ото, халба дабыдала, өлөн; үкэрдэртэн : манчаары, үкэр от, дулҕа сиэлэ; бобовайдартан: кутуйах гороҕа, чина, астрагаллар. Араас сибэккилээх оттор: ньээм, суорат от, ымыһах, кийһилэ, бохсурҕана, тимэх от, киириэн уо.да. – хото үүнэллэр.

Алаас отторуттан сүннүүнэн ачалаахтар, бэтиэмэлээхтэр туһаныллаллар, онон кинилэри көрөр – харайар, сөпкө туһанар ирдэнэр. Оттуур ходуһаларга сиэмэлэтэр учаастактары хаалларар, 4-5 сылга биирдэ сынньатар наада. Сүөһү

мэччидэбинэ ходуһаны ыраастаныллыахтаах.Алаастарга үүнээйилэр күөлү тула сииги батыһа, уларыйа үүнэллэр. Олох уу кытытыгар хомус, кулуһун, араас үкэрдэр баһыйаллар. Уолан эрэр күөллэр кытыыларыгар лэбиэн бүөрэ баһыйар. Оттон арыый үөһэ арыый сииктээх өттүгэр кулун кутуруга, атын үкэрдэр, сөкү, өлөн, чоокура баһыйахтарын сөп. Өссө үөһэ, алаас үгүс өттүн, сүннүүнэн туустаах буорга, бэттиэмэ баһыйа үүнэр. Бу сүрүн оттуур ходуһа. Онтон үөһэ кураайы соҕус сирин ача, онтон сирэм үкэр ыллаллар.

2.Алтан нэһилиэгэ Мэнэ улууһугар киэн сирдээх, элбэх дууһалаах, баай ыллаллардаах, үөрэхтээх дьоннордooх бастын улахан нэһилиэк этэ. Бу нэһилиэк 4 аҕа уустааҕа. Улахан ууһа, баһылыктара Поповтар, Макаровтар. Кинилэргэ үөрэхтээх дьон бааллар эбит: Илья, Иосиф уонна Иван Алексеевич Поповтар диэн үс ини – бии, Константин Макаров. Алаас аҕатын ууһа, баһылыктара Слепцовтар, Поповтар. Кинилэргэ Василий Яковлевич Слепцов диэн үөрэхтээх киһи баар эбит.Биэкэнэ аҕатын ууһа, баһылыктар Пономаревтар. Кинилэргэ үөрэхтээх киһи суох. Чанкычак аҕатын ууһа, баһылыктара Тарабукиктар. Кинилэргэ үөрэхтээх киһи суох. Алтан нэһилиэгэр хас да сыл улахан мөккүөр буолан сирдэрин түнэтиспэккэ олоҕбуттар.

Алаас аҕатын ууһун киһитэ В.Я. Слепцов мөккүөр туруорбут, бу класснай системанан балтараа күрүө өлбүгэни ууратан, сокуоннай 19 саастаах эр дьонно биирдии өлбүгэлииргэ диэн. Онно үс аҕа ууһа сөбүлэммиттэр. Хойут кырдыаҕас олохтоох дьону биирдии күрүөнэн, дьиэтэ суох дьону күрүө анардьытынан өлбүгэлииргэ сөбүлэнэн, 1908 сыллаахха сирдэрин үллэстибиттэр. Дьон оччотооҕу кинээскэ Николай Прокопьевич Поповка (Бойбоххо) махтаммыттар. “Кини үтүө сүрэхтээх киһи буолан үллэһини тэрийдэ” диэн. Баайдар, тойоттор Поповтар, Макаровтар кыра сокуоннайа суох оҕолорун үллэһик биэдэмэһигэр киллэрэн хары күрүө уктубуттар, ол иннинэ даҕаны хары күрүөлээхтэрэ үһү. Тойотторго, баайдарга сир чугаһа бэриллибит, дьаданыларга сир ырааҕа, куһаҕана.

Ити Алтан нэһилиэк киһитэ Неустроев Петр Игнатьевич диэн саҕа өлбүгэ сүкпүт Табаҕа кулаатыгар баар Буор Көлүйэ диэни. Онтукатыттан аҕыс – сэттэ бугул оту ыллара үһү. Кини олоҕуттан Чанкычактан Буор Көлүйэ түөрт көс эбит. Онон өлбүгэтин төлөбүрүгэр турбат сир дииллэрэ үһү.Дьаданы дьон

ыраах үрэх бастарыгар сирдэнэн хотон туһаммат этилэр, биитэр дьонноруттан ойдон, олох ыраах олорор буолаллара. Оннук быһыы Алтанга эрэ буолбатах, атын да нэһилиэктэргэ баар буолаллара. Холобур, Мэнэ улууһа Мэлдьэхси 2 Куохара нэһилиэгэр Саакыралар диэн биэс – алта ыал нэһилиэктэриттэн биэс көстөөх Суола үрэххэ, Алтан нэһилиэк сирин ортотугар олорбуттара. Эмиэ ол нэһилиэктэн абыс көстөөх сиргэ, Кутугутта Холгумата диэн сиргэ биэс – алта ыал Кутугутта Куохарамалар диэннэр олорбуттара. Ол Куохаралар нэһилиэктэриттэн 10 көстөөх Суол төрдө диэн Лена өрүс илин кытылыгар абыс ыал Чоппууска Прокопий, Тоотус Иннокентий уо.д.а. олорбуттар.

Адьяс былыр, төһө кэмнээбитэ биллибэт, биир нуучча тойоно кэлэн Алтан кинээһинэн дьону сугулаан дьиэбэ мустарбыт. Нуучча бурдугу ыһан, үүннэрэн ас оностуу туһунан элбэби кэпсээбит. Бүтэһигэр сирин хайдах оностору уонна суһа, тараах диэн тэриллэри хайдах оностору уруһуйдаан көрдөртөөбүт. Түмүгэр бурдук ыһытыгар үлэлииргэ барыларыгар ылыннарыылаахтык, модьуйан эппит - санарбыт. Мунньах дьонно олус сонурбаан, муодарбаан истибиттэр. Биир дьаданы киһи туран этээччи буолбут “Бурдук аһырга наадалаах буоллабына, ыһах баара. Киһи саас – үйэ тухары аччык сылдыра куһаҕана, кытаанаҕа бэрт, “- диэбит. Нуучча тойоно олус сөпкө эттэ диэн дьаданыны хайбаабат. Онон бурдук ыһытын ытартан akkaастанаары гына олорбут дьон саната суох барбыттар. Алтан кинээһигэр уонча муунта бурдук сиэмэтин биэрбит. Ону кинээс Улахан аҕа, Куччугуй аҕа, Алаас аҕатын уонна Чанкычак аҕатын уустарыгар, кыайыахтара диэбит дьонугар барыта уон ыалга биирдии муунтанан тарбатан кэбиспит. Дьон сиэмэлэрин илдэ дьиэлэригэр тарбаспыттар.

Уһун күөлтэн саҕалаан Суола баһын куула өттүн баһылаан Лөкөй Модун аҕатын ууһа дьоннор олорбуттар. Кыччыгы аҕа ууһа дэнээччилэр; кини инитэ киһи Чээлэ Саттык аҕатын ууһа Улуу Сыһытыттан Суола халдыаайытынан Уулаабынан Туойдаахха диэри сирин баһылаан олорбуттар. Бу ини – бии уолаттары ийэлэрэ эмээхсин кыргыс кэмигэр хантан кэлбитэ биллибэт, көһөн кэлэн олохсуппут. Өрүс баһын диэкиттэн буолуо дииллэр. Кинилэр ханнык эрэ уот сэрии дуорааныттан күрөөн кэлэн, бу түнкүтэх, бүччүм сирин булан олохсуйбуттар үһү диэн эмиэ туһунан номох баар. Алаас аҕатын ууһа бас

билэр сирэ – Биэкэнэ, Өлөчөй. Оттон Сатабай – Үөһээ Моорук, Бүтэйдээх – 2 Моорук бэйэлэрэ туһунаннар эбит. Санкычах аҕатын ууһа диэннэ киирэллэр: Онхочой Боотур диэн киһилээх Неустроевтар уонна Кытыылаах Боотур диэн баһылыктаах Артемьевтар төрүттэрэ. Дьэ бу аҕа уустарга бурдук хайдах үүммүтүн туһунан номоххо биир Санкычах уус киһитэ Тарабукин Тимофей бурдук ыһытын саҕалаабыта кэпсэнэр. Кини олоҕор Өндөйөргө тийбэт, мас суһа оностубут. Сухата кыра баҕайы буолан хаалбыт, көлө сатаан тардыбатах. Ол иһин уолунан, ойоһунан сухатын состорон, дьиэтин таһыгар кыракый сирин тартарбыт. Сир кырсын сүгэтин өнчөбүнэн үлтү сыспыт. Муунта (400гр) бурдугу онно ыһан баран, кыраабыллаан, тараан кэбиспит. Тыаттан санга мас кэрдэн киллэрэн ыспыт сирин бэрбээкэй бүтэинэн төгүрүччү күрүөлээбит. Аҕыйах хонон баран, күп - күөх оттор үгүстүк бытыгыраан тахсыбыттар. Оһонньор бэркэ диэн үөрбүт: “һуй, дьэ бурдуктара диэн син от курдук тахсар эбит, үлэм таах хаалымаары гыннаҕа,” - диэбит. Сара Көстөкүүн саҕана: “ Үүт – үкчү чөкчөнө тумсун саҕа уһаабыт,” - диэн кэпсээбит. Онтон ыла бурдук ыһар сахаларга бурдук ыһыллан баран уонча хоноот, “чөкчөнө тумсун саҕа уһаан тахсар” диэн билгэ олохтоммут. Оһонньор сайын устата бурдугун сыыс отун ыраастыыр, көрөр – харайар. От ыйын бүтүүтэ бурдуга ас кутан, туораахтара дыгдайан, улаатан барбыттар. Күһүн буолуута бурдуга үлүйбэккэ барыта ас буолбут. Ону быһабынан быһан ылбыт, куоластарын быһа тардан астаабыт. Буор күөһү кытардан баран, бурдук кыла хараарыар дылы эпсибит уонна ытыһынан имэрийэн туораахтарын тус - туспа араартаабыт. Онтон кэргэттэриниин үллэстэн сиэбиттэр. Бэрт ас эбит диэн олус минньигэһиргээбиттэр. Атын дьон, ылбыт бурдуктарын эмиэ итинник үүннэриммиттэр.

Үгүстэр бурдугу бастаан ыһар сылларыгар, үүммүт бурдуктарын сиэбэккэ эһиилги сиэмэҕэ хаһаанан ууран испиттэр. Сирдэрин оностуулар да бэрт судургу: сирин баһымныһынан табыһан тиэрэллэр, кырсын үлтү кырбастаан сынныан мээккэлиллэр. Эбэтэр дьэ даарда суһанан хорутан, мас тараах оностон тарыыр буолан бараллар. Ыһар сирдэрин эмиэ көрүнэр буолбуттар. Үлүйбэтин диэн тыа, чаран сирдэр мастарын солоон ойуур ортотугар оностоллор. Онтукалара солоһун диэн аатанар. Ол сиргэ өксүөн, тымныы

дбылларга бурдуктара үгүстүк үлүйэр, оѳустарар, оччоѳо аһа мөлтөх, хапсыгыр баѳайы буолар. Эбэтэр олох да суох буолар. Сир оностуутугар даарда суха сүрүн тэрилинэн буолар. Аны мас тараахтарын тимир тиистииллэр. Тимирдэрэ да бэйэлэрин Суолаларыттан, тимир рудатын хостоон оностоллор. Тимир ууһа Немчинов Григорий (Лаппаахаан) тимир тааһыттан ууллараан болгуо диэн ыстаалыны, кытаанах тимир сомоѳотун ылар. Онтукатынан суха тимирэ, тараах тийһэ бэлэмниир. Кини биитэ Немчинов Баһылай – Мадьяах уус эмиэ тимиринэн үлэлиир. Оннооѳор кини чокуурунан эстэр саха саатын эмиэ онорор.

Чанкычак аѳатын ууһугар биллэринэн Тарабукиннар Мунхалаах Дэлиһиэй уолаттара Ньэнкэриис, Лэгэнтэй, Бүөтүр Тыймыыттаһ үрдэ, Микииттэ үрдэ диэн сирдэри; Нестеревтэр Егор, Яков Нестеревичтэр, Авксентий Нестеревич, кэлин уола Уйбаанныын Абааһылаах үрдэ диэн сирин оностоннор, салгыы кэнэттэр кэнэтэн биирдии гектарга тириэрпиттэр. Бурдук үүнүүтэ бэркэ табыллыбыт. Атын дьон Елисеевтэр, Неустроевтар эмиэ таба ыһан үлэ дэлэйэн барбыт. Ити курдук сылтан сыл бурдугу сатаан үүннэри ас оностон аһаан, дьон – сэргэ олохторугар бурдуга суох табыллыбат буолбуттар. Төһө кыалларынан көрөн, сорохтор кыра – кыра, оттон көлөлөөх дьон биирдии, балтараалыы гектарга тийэ сирин оностон бурдук ыһан барбыттар. Суола баһа бэрт кыараѳас ыырдаах сир буолан тыа быыһыгар, хайа сирэйигэр, чараннарга, өтөхтөргө, ханан олорор сирдэринэн быыкаайык онолох – чонолох сирдэри оностубуттара. Колхоз буолтун кэннэ сорохторго кэнэтиллэн элбэх гектардаах бааһыналар буолбуттара. Холобур, бырааттыы Сутаковтар Хоптолоох, Суордаах үрэх, Хаххый; Никиитиннэр Нөрөтү, Хатат; Карамзиннар Сынтаѳа, Тыымпы; Ноевтар Булгунньахтаах, Уоттаах чаранна; Стручковтар Суола халдыаайыта; Васильевтар, Чабыыкыттар, Килбээһэптэр, Блаховтар у.д.а. сирдэри оностубуттара. Олохсуйан бары анал, кэлингэ диэри ааттаммыт сирдээхтэрэ. Хойут “Коммунар” колхоз сирэ. Онтон билигин тыа, ойуур буола кубулуйан өнгө дьылга дьэдьэн үүнэр тыалара буоллулар.



## Түмүк

Амма бурдуга, саха дьонун бурдуга. Ирбэт тонтон толлубакка торолуйа үүнэнаар – саарга аатырбыт уонна дьонун – сэргэтин да аатырдыбыт Амма бурдуга бэрт уустук, олус сындааһыннаах суолу ааһан үс үйэни унуордаатаҕа.

Амма бурдуга. Ангардас ити икки тылга улуус олоҕун – дьаһаҕын таһыма, кини экономиката, инники сайдыыта арылхайдык көстөр. Биһиги сүөһү, сылгы иитэн улаханлык ырааппат дьоммут, ыаллыы улуустарбытыттан бу дьыалаҕа ыраабынан хаалан иһэбит. Оттон бурдугунан дьарыктаныы биһиги дьоммутугар көлүөнэттэн көлүөнэ этигэр – хааныгар инэн хаалбыт дьарык. Онон биһиги инникитин бурдугунан утумнаахтык, кэскиллээхтик дьарыктанар эрэ буоллахпытына ыал буолуохпут, улуус аатын сүгэн олоруохпут.

Туһаныллыбыт литература:

1. Илларионов В.В. Оччугуй Уйбаан аман өһө. – Якутск: Бичик, 2004.-264 с.
2. Караканов П.И. Амма бурдуга. – Якутск, 1996.
3. Таптыыр, ахтар Алтаммыт. (Амма улууһа) - Дьокуускай: Бичик, 2002 (Саха сириҥ нэһилиэктэрэ)
4. Амгинский улус: история, культура, фольклор: историко – краеведческое издание. – Якутск: Бичик, 1997. – 277 с.